

החקלאות, הטבע והנוף בנבואת ישעיהו

בתקופת המקרא, כבתקופות מאוחרות יותר עד לעת החדשה, היה האדם הארץ-ישראלי חקלאי מעיקרו. רוב העם חי בכפרים ובערים קטנות, ורק מיעוט מן העם ישבו בערים הגדולות. לכן אין תמה כי תיאורי החקלאות, עונותיה, כלי העבודה, אקלים הארץ והגידולים השונים, זוכים לתיאורים רבים במקרא.¹

נראה שאין כספר ישעיהו בכל ספרי המקרא המעשירנו בתיאורי טבע, נוף, חקלאות וגידולה. למרות שמוצאו של ישעיהו עירוני, בקיאותו בנושאים אלו רבה ביותר. ישעיהו הוא גדול ה'מטיילים' והבקיאים ברוי הטבע, עד כדי הבחנה מדוקדקת בתהליכים גיאומורפולוגיים סבוכים (סחף, שיטפון, רעשים, מדבור...) וכן ידע מעמיק בגידולי שדה ועיבודם (תירוש, זריעה, השקיה וקציר).

א. תיאורי המים כ'סם החיים'

נדירותם של המים בארץ ישראל, מכות השרב והשידפון ותלותו הרבה של החקלאי בגורם טבע זה, יוצרים עושר של דימויים בנושאי המים אצל ישעיהו:² "כל מִשְׁעַן לַחֵם וְכָל מִשְׁעַן מַיִם" (ג', א), "כַּמַּיִם לַיָּם מִכַּסִּים" (י"א, ט), "וּשְׂאֵבֶתָם מִיַּם בְּשֶׁשׁוֹן מִמַּעֲיֵי הַיַּשׁוּעָה" (י"ג, ג), "וּנְשֵׁתוֹ מִיַּם מֵהֵימָּה וְנָהַר יִחַרֵּב וּיִבֶשׂ" (י"ט, ה), "וְהָאֲזִנְחֹו נְהָרוֹת דָּלְלוֹ וְחָרְבוּ יַאֲרֵי מְצוֹר, קִנְה וְסוֹף קִמְלוֹ, עֲרוֹת עַל יַאֲוֹר... וְכָל מְזַרְע יַאֲוֹר יִבֶּשׂ נֶדָף וְאִינְנוּ" (י"ט, ז), "וּנְתַן מֵטֵר זֶרַעַךְ" (ל', כג), "כִּי נִבְקְעוּ בַמְדְּבָר מֵיַם וְנִחְלָיִם בְּעֵרְבָה" (ל"ה, ו), "וְהָיָה הַשֶּׁרֶב לְאִגָּם וְצִמְאוֹן לְמַבּוּעֵי מַיִם" (ל"ה, ז), "אֲפַתַח עַל שְׁפִיִים נְהָרוֹת וּבִתְוֹךְ בְּקַעוֹת מַעֲיֵנוֹת, אֲשֵׁיִם מְדַבֵּר לְאִגָּם מֵיַם וְאַרְץ צִיָּה לְמוֹצֵאֵי

¹ ד' ביילי, **הגיאוגרפיה של המקרא**, תל-אביב 1961 (להלן: ביילי), עמ' 15-113. ש' פיאלקוב-סגל, 'חיי החקלאים באספקלריה של התנ"ך', **בית מקרא** 30 (תשמ"ה), עמ' 422-434; 533-523; מ' תלמי, 'לגעת בתנ"ך בנאות קדומים', **רואים עולם** 2-1 (1994), עמ' 49-50; י' פליקס, **טבע וארץ בתנ"ך - פרקים באקולוגיה מקראית**, ירושלים, תשנ"ב (להלן: פליקס), עמ' 13-15.

² ביילי, עמ' 106-107.

מיס" (מ"א, יח), "כי נתתי במדבר מים, נהרות בישמן, להשקות עמי בחירי" (מ"ג, כ), "הוי כל צמא לכו למים" (נ"ה, א), "כי אם הִרְנָה את הארץ" (נ"ה, ז).
 נראה שישעיהו היה בקיא בהידרוגרפיה של הארץ, בהתנהגות גלי הים, בזרימת נהרות וסחפם. רוב הנחלים היו נחלי אכזב שטפוניים, ומכאן נבואות החורבן הכרוכות בהתנהגות הנחלים: "כזרם ברד, שער קטב, כזרם מים כבירים שוטפים" (כ"ח, י"ב). הנביא מתאר גם את מקורות המים היציבים כ"מי השלח ההלכים לאט", "מעיני הישועה" ו"טל אורות טִלְדָּ" (כ"ט, יט).

ב. היער ועציו

בתקופת ההתנחלות ולאחריה הייתה הארץ מיוערת ותושביה היו ערים לשמירתם: "אין מגדלין בהמה דקה בארץ ישראל"³. בעלי חיים שחיו ביערות הארץ - אריות, דובים, חזירים ועוד⁴ - מעידים על עושרם של היערות ועל צפיפותם.

תושבי הארץ היו משתמשים בעצים לצורכי בנייה, הכנת כלים, בישול והסקה, וכן אנו מוצאים בתורה את בניית ארון העדות ואת ריהוט המשכן. העצים הנפוצים ביותר היו: ברוש, ארז, שיטה, אלון, רותם, אֶלֶה, זית, שקמה והדס⁵. הנביא ישעיהו היה איש יער מובהק. תיאוריו את היער ועציו רבים ביותר, ודימויו העשירים מצביעים על ידע רב בסוגי עצים ותכונותיהם: "ועל כל ארזי הלבנון הרמים והנשאים ועל כל אלוני הבשן" (ב', יג), "והיתה לבער כֶּאֱלֶה וכאלון אשר בשלכת" (ו', יג), "וינע לבבו ולבב עמו כנוע עצי יער מפני רוח" (ז', ב), "שקמים גִּדְעוּ וארזים נחליף" (ט', ט), "וְיִצָּא חֵטֵר מגזע ישי ונצר משרשיו יִפְרֶה" (י"א, א), "גם ברושים שמחו לך ארזי לבנון" (י"ד, ח), "אתן במדבר ארז, שטה והדס ועץ שמן, אשים בערבה ברוש תדהר ותאשור יחדו" (מ"א, יט), "חרש עצים נטה קו ויתארהו... לכַתְּ-לוֹ ארזים ויקח תרזה ואלון ויאמץ לו בעצי יער, נטע ארן וגשם יגדל" (מ"ד, יד), "יער וכל עץ בו" (מ"ד, כג), "וכל עצי השדה ימחאו כף" (נ"ה, יב), "תחת הנעצוץ יעלה ברוש, תחת [ותחת קרי] הסרפד יעלה הדס" (נ"ה, יג).

³ בבא קמא, סט, ע"ב. וראה גם פליקס, עמ' 107-117, 142-143, 159-163.

⁴ תהילים, ק"ד, כא; מלכ"ב, ב', כא; ירמיהו, י', ב; תהילים, פ', יד; על צפיפותם: שמו"ב, י"ח, ו, ח, יז.

⁵ צ' סלושץ, 'היער במקרא ובמשנה', **טורים** יא (1979), עמ' 55-59; יי גינדל, **היער והייעור בארץ**, הרחובות, תשי"ג, עמ' 7-11. גם חוקרי שמירת איכות הסביבה מעידים על מציאות יערות רבים מגוונים בארץ ישראל. ראה: ד' יהב, 'איכות הסביבה, משאבי הטבע ושמירתם במקורות ישראל', **מעלות** א (1986), עמ' 27-30 (ובגרסה שונה ומורחבת: **בשדה חמ"ד** ז-ח (1989), עמ' 74-78).

ג. שרפות יער

ריבוי היערות והיובש הרב גרמו לשרפות רבות ואלו היוו רקע לנבואות ודימויים רבים אצל הנביא: "ולהבה להטה כל עצי השדה" (א', יט), "כאכל קש לשון אש, וחשש להבה ירפה" (ה', כד), "ותצת בסבכי יער" (ט', יז), "והיו עמים משרפות סיד, קוצים כסוחים באש יצתו" (ל"ג, יב), "והיה החסן לנערת ופעלו לניצוץ ובערו שניהם יחדו" (א', לא), "כי בערה כאש רשעה, שמיר ושית תאכל" (ט', יז).

נראה שישעיהו חזה בתופעות אלו והיה בקי ב'הלכות' שרפה: האש אוחזת לראשונה בקוצים היבשים והנמוכים, ומאכלת אחר-כך גם את הארזים והברושים הנישאים.

ד. בעלי חיים לעזרת החקלאי

הנביא ישעיהו שחי בנוף הכפרי-החקלאי, הכיר היטב את אורחותיהם ותפקידיהם של בעלי החיים במשק הארץ-ישראלי. ברבות מנבואותיו משובצים תיאורים ודימויים מעולם החי המבוית: "ידע שור קנהו וחמור אבוס בעליו" (א', ג), "שבעתי עלות אילים וחלב מריאים ודם פרים וכבשים ועתודים לא חפצתי" (א', יא), "והיה ביום ההוא יחיה איש עגלת בקר ושתי צאן" (ז', כא), "והיה למשלח שור ולמרמס שה" (ז', כה), "יעזבו יחדו לעיט הרים ולבהמת הארץ" (י"ח, ו), "משא בהמות נגב... ועל דבשת גמלים אוצרותם" (ל', ו), "היו עצביהם לחיה ולבהמה נשאיתכם עמוסות משא לעיפה" (מ"ו, א), "שפעת גמלים תכסך בכרי מדין ועיפה כלם משבא יבאו" (ס', ו).

בצדו של המשק החקלאי היה משק המרעה. בעלי החיים העיקריים היו: הכבשים, העזים, הגמל, החמור, הפרד, השור והסוס⁶: "וגר זאב עם כבש ונמר עם גדי ירבץ ועגל וכפיר ומריא יחדיו ונער קטן נהג במ. ופרה ודב תרעינה, יחדו ירבצו ילדיהן, ואריה כבקר יאכל תבן" (י"א, ו-ח).

ה. כלים, מתקנים ועבודות החקלאי

ישעיהו נגלה בנבואותיו כאוהב אדמה וכמי שמתבונן ומעמיק במלאכת האיכר ומרבה להשתמש בדימויים מעולמו החקלאי: "וונתרה בת ציון כספה בכרם, כמלונה במקשה" (א', ח), "וכתתו חרבותם לאתים וחניתותיהם למזמרות" (ב', ד),

⁶ ביילי, עמ' 109-112; ע' קלוור, 'קווים לאופייה ותפוצתה של החקלאות הקדומה בנגב המרכזי', *ארץ ישראל* ב, עמ' 94-97; פליקס, עמ' 167-172.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

"אל קצה תעלת הברכה העליונה, אל מסלת שדה כובס" (ז', ג), "וכל ההרים אשר במעדר יעדרון" (ז', כה), "וכרת הזלזלים במזמרות ואת הנטישות הסיר הַתְּזוּ" (י"ח, ה), בפרק כ"ח תיאורים מפורטים של עבודות הזריעה, השידוד, הדיש והקציר: "הַכֹּל הַיּוֹם יחַרֵּשׁ הַחֹרֵשׁ לזרַע יפתח וישַׁדד אדמתו... והפיץ קצח וכמֵן יזַרְק וְשֵׁם חטה שׁוֹרָה ושַׁעֲרָה נסמֵן וְכִסְמַת גַּבְלָתוּ... כי לא בחרוץ יוֹדֵשׁ קצח ואופֵן עגלה על כמֵן יוסב, כי במטה יִחַבֵּט קצח וכמֵן בשבט. לחם יוֹדֵק כי לא לנצח אדוֹשׁ ידוֹשְׁנו וְהִמָּם גלגל עגלתו" (כ"ח, כד-כה). "הנה שמתיד למורג חרוץ חדש בעל פיפיות, תדוש הרים ותדק וגבעות כמֵץ תשים" (מ"א, טו), "קחי רְחִים וטחני קמח" (מ"ז, ב).

גם 'משל הכרם' המפורסם מצביע על ידע רב בעבודות החקלאי-הכורם: "אשירה נא לידידי שירת דודי לכרמו, כרם היה לידידי בקרן בן שמו, ויעזקהו ויסקלהו ויטעהו שַׂרְק... וגם יקב חצב בו ויקו לעשות ענבים ויעש באַשִּׁים... את אשר אני עֲשֶׂה לכרמי, הסר משופתו והיה לבער" (ה', א-ה).

ו. גידולי החקלאות

שלושת המוצרים העיקריים של החקלאי באזור הם התיכון בכלל ובארץ ישראל בפרט היו תמיד גפן היין, הדגניים והזית. לצדם אנו מוצאים גם את העדשים (הזרעונים), פרי הגן, הירקות והתבלינים השונים⁷. הנביא מרבה להשתמש בדימויים מעולמם של גידולים אלו:

גפן, כרם ויין⁸. "כספך היה לסגים, סבאך מהול במים" (א', כב), "ואתם בערתם הכרם" (ג', יד), משל הכרם המפורסם בפרק ה', "כי כרם ה' צבאות... כי עשרת צמדי כרם יעשו בת אחת" (ה', י), "הוי גבורים לשתות יין ואנשי חיל למסך שכר" (ה', כג), "כי שדמות חשבון אַמְלַל גפן... הלמו שְׁרוּקִיהָ" (ט"ז, ה), "ובכרמים לא ינגן, לא ירַעַע ביקבים לא ידרך הדרך" (ט"ז, ז), "ארץ דגן ותירוש, ארץ לחם וכרמים" (ל"ו, יז), "איש גפנו ואיש תאנתו" (ל"ו, טז), "נטעו כרמים ואכלו פְּרִים" (ל"ז, ל), "וכאשר יִמְצֵא הַתִּירוֹשׁ באשכול" (ס"ה, ח).

⁷ ביילי, עמ' 104-109.

⁸ ראה גם: ב' מגן, על היין בארץ ישראל הקדומה, **מוזיאון ארץ ישראל**, תל-אביב, חוברת 3, 1985; ר' פרנקל וא' איתן, גפן גתות ויין בעת העתיקה, **מוזיאון ארץ ישראל**, תל-אביב, 5, 1988; י' בן-יוסף, 'הגפן והיין במקרא', **טורים** 1 (1977), עמ' 33-41; 2 (1975), עמ' 60-68; ד' יחב, 'על תרבות הגפן והיין בישראל ובעמים בעולם העתיק', **בית מקרא** (1992), עמ' 59-69; פליקס, עמ' 144-145; 153-158.

⁹ על הגתות והעבודה בהן, ראה: י' פלג, 'בתי-בד עתיקים בפעולתם', **טבע וארץ**, כב, 5 (1980), עמ' 186-190.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

זית ושמן¹⁰. שמן הזית תפס בתחילה את מקומם של השומנים מן החי לצורכי הכנת מזון. ישעיהו מדמה בדרך כלל את הזית ואת השמן לסמל עוני, שכן בני ישראל הפנו עורף לדבש ולחלב: "מכף רגל ועד ראש אין בו מתם, פצע וחבורה ומכה טריה, לא זרו ולא חֲבֹשׁוּ וְלֹא רִפְּכָה בַשֶּׁמֶן" (א', ו), "ונשאר בו עללות כנקף זית, שנים שלשה גרגרים בראש אָמִיר, ארבעה חֲמֵשֶׁה בַסַּעֲפִיָּה פְרִיָּה" (י"ז, ו), "ותִשְׂרִי לַמֶּלֶךְ בַשֶּׁמֶן" (נ"ז, ט).

התאנה, התמר, הירקות והתבליים¹¹. עצי הפרי השונים וגידולי השדה מופיעים גם הם בנבואות ישעיהו: "כמלונה במקֶּשֶׁה" (א', ח), "והפיץ קֶצֶח וּכְמֹן יִזְרַק... וְכִסְמֵת גִּבְלָתוֹ" (כ"ח, כה), "כבפורה בטרם קיץ, אשר יראה הראה אותה, בעודה בכפו יבלענה" (כ"ח, ד), "ויכרת ה' מישראל ראש וזנב, כפה (=תמרים) ואגמון יום אחד" (ט', יג).

חיטה, תבואות שונות ומזון¹². כבר עמדנו על מקומן של העבודות החקלאיות בנבואות ישעיהו. אלו מלוות בתיאורי גידולי השלחין וגידולי הבעל השונים וכן במלאכת ההשקאה: "אשריכם זֶרְעֵי עַל כָּל מַיִם" (ל"ב, כ), "שדה זרע על מים רבים" (כ"ג, ג), "כל משען לחם וכל משען מים" (ג', א), "לחמנו נאכל ושמלתנו נלבש" (ד', א), "חמאה ודבש יאכל" (ז', טו), "אשר תזרע את האדמה ולחם תבואת האדמה" (ל', כג), "ואף אפיתי על גחליו לחם, אצלה בשר וְאֶכְל" (מ"ד, יט), "לא ימות לשחת, לא יחסר לחמו" (נ"א, יד), "ואשר אין לו כסף לכו שברו ואכלו" (נ"ה, א), "ונתן זרע לזֶרַע ולחם לְאֶכְל" (נ"ה, י). "כי כארץ תוציא צמחה וכנָּה זרועיה תצמיח" (ס"א, יא). "והיה כאסוף קציר קמה וזרעו שבלים יקצור והיה כמלקט שבלים בעמק רפאים" (י"ז, ה).

¹⁰ על גידול הזית וייצור שמן הזית (היצהר), ראה: ח' בן-דוד, 'עץ הזית וייצור השמן ביישוב היהודי בגולן', אריאל, 101-100 (1994), עמ' 148-156; מ' הראל, 'הרקע הגיאוגרפי, הכלכלי וההיסטורי לגידול הזית בתקופת המקרא', ישראל - עם וארץ ה-ו (1990), עמ' 131-140; מ' אביעם, 'גתות-יין ושטחי גידול הזית והגפן בגליל העליון בעת-העתיקה', ישראל - עם וארץ ד (1987), עמ' 197-210; י' רוזנסון, 'כיצד הפיקו שמן בתקופת המקרא', חלמיש 2 (1985), עמ' 42-45; ד' עיטס, 'שמן מחלמיש צור', קדמוניות טז/1 (1983), עמ' 23-27.

¹¹ על גידולים חקלאיים אלו ראה: א' איילון, התמר 'עץ החיים' - סגולותיו ושימושיו, מוזיאון ארץ ישראל, תל-אביב, 8, 1987; י' שקולניק, 'התמר בארצות המקרא', מורשת דרך 44 (1992), עמ' 25-26; ע' קלוזר, 'הגידולים בשדות החקלאות הקדומה בהר-הנגב', טבע וארץ יב/א (1970), עמ' 9-13; פליקס, עמ' 164-166.

¹² ראה גם: ש' אביצור, הגורן, מוזיאון ארץ ישראל, תל-אביב 1, 1985; מ' הראל, 'את הדגן, את התירוש ואת היצהר', קרום 7 (1979), עמ' 27-28.

ז. תיאורי טבע ונוף¹³

הנביא משתמש בדימויים רבים מן הטבע החי והדומם ונראה שהוא בקי בסוגי בעלי חיים ומנהגיהם וכן בתופעות גאוגרפיות-פיסיות שונות:

בעלי חיים. "ותמצא כקן ידי לחיל העמים וכאסוף ביצים עזבות... ולא היה נדד כנף ופצה פה ומצפצף" (י', יד), "ושעשע יונק על חר פתן ועל מאורת צפעוני גמול ידו הדהה" (י"א, ח), "ורבצו שם צינים ומלאו בתיהם אחים ושכנו שם בנות יענה ושעירים ירקדו שם" (י"ג, כא), "והיה קעוץ נודד קן משלח" (ט"ז, ב), "יעזבו יחדו לעיט הרים ולבהמת הארץ" (י"ח, ו), "ושאג [ישאג קרי] ככפירים וינהם ויאחזו טרף ויפליטו ואין מציל" (ה', כט), "כאשר יהגה האריה והכפיר על טרפו, אשר יקרא עליו מלא רעים" (ל"א, ד), "ואסף שללכם אסף החסיל כמשק גבים שקק בו" (ל"ג, ד), "ביצי צפעוני בקעו וקורי עכביש יארגו" (נ"ט, ה), "והיה ביום ההוא ישרק ה' לזבוב אשר בקצה יארי מצרים ולדבורה אשר בארץ אשור (ז', יח).

הטבע הדומם. ישעיהו, המטייל בנופי הארץ, מזהה צורות נוף שונות, תהליכי בלייה וסחיפה, התנהגות נחלים ותכונות אקלימיות שונות, וכן את הסכנה הנשקפת מהם. הוא מנצל ידע זה לדימויים השונים על גורל עם ישראל ואויביו: "חטאיכם... כשלג ילבינו" (א', יח), "ואצרף כבור סיגין ואסירה כל בדיליך" (א', כה), "בוא בצור והטמן בעפר מפני פחד ה'" (ב', ט), "ועל כל ההרים הרמים ועל כל הגבעות הנשאות" (ב', יד), "ובאו במערות צרים ובמחלות עפר" (ב', יט), "ולמחסה ולמסתור מזרם וממטר" (ד', ו), "ועל העבים אצוה מהמטיר עליו מטר" (ה', ו), "מי השלח ההלכים לאט" (ח', ה), "ועלה על כל אפיקיו והלך על כל גדותיו" (ח', ז), "והניף ידו על הנהר... והכהו לשבעה נחלים" (י"א, טו), "על כן שמים ארגזו ותרעש הארץ ממקומה" (י"ג, יג), "כעב טל בחם קציר" (י"ח, ד), "כל גיא ינשא וכל הר וגבעה ישפלו והיה העקב למישור והרכסים לבקעה" (מ', ד), "כי כאשר ירד הגשם והשלג מן השמים" (נ"ה, ט), "הנני נוטה אליה כנהר שלום וכנחל שוטף כבוד גוים" (ס"ו, יב).

ישעיהו, כשאר הנביאים, משתמש גם בדימויים מן הטבע בבואו להוכיח את בני עמו. הוא מתייחס גם לתופעה של נטיעת גינות פאר, שאמידי ירושלים כה אהבום: "ותחפרו מהגנות אשר בחרתם. כי תהיו כאלה נבלת עלה, וכנה אשר מים אין לה" (א', כט-ל), "תטעי נטעי נעמנים וזמרת זר תזרענו. ביום נטעך תשגשי ובבקר זרעך תפריחי, נד קציר ביום נחלה וכאב אנוש" (י"ז, י-יא).

הנביא הוא איש הטבע, אוהב האדמה והחקלאות. רוב דימויו ותיאוריו את הטבע והנוף תקפים גם כיום.

¹³ ד' ביילי, שם, עמ' 103-26; 144-129; י"ל גירשט, 'הטבע במחשבת היהדות', מחניים סה (1962), עמ' 14-23.